

13. Солсо Р.Л. Когнітивна психологія. – М.: Тривола, 1996. – 600 с.
14. Такман Б.В. Педагогічна психологія: від теорії до практики. – М.: ВАТ Видавнича група “Прогрес”, 2002. – 572 с.

The article deals with the problems of interconnection between the child pschyce development (mental development) and its formation, teaching and education and also the main forms of cognitive development.

Key words: cognitive development, teaching, personality, zone of the nearest development.

Отримано: 04.02.2009

УДК 159.9.019.4

Н.О. Рогожинська

Значення біологічних теорій у формуванні девіантності

Стаття розкриває значення біологічних теорій у формуванні девіантності.

Ключові слова: агресія, антропологічні теорії, асоціальна поведінка, девіація, хворобливі стани, соціальна дезадаптація, характер, спадковість.

Статья раскрывает значение биологических теорий в формировании девиантности.

Ключевые слова: агрессия, антропологические теории, ассоциальное поведение, девиация, болезненные состояния, социальная дезадаптация, характер, наследственность.

Багатогранність проявів девіантної поведінки є об'єктом дослідження багатьох галузей: філософії, психології, соціології, юриспруденції, медицини тощо. Люди з поведінкою, яка відхиляється від норми, можуть мати психічні розлади, а можуть бути абсолютно здоровими. Часто буває так, що девіант потребує психотерапії, психокорекції, психологічного консультування, а також психофармакологічного супроводу.

Психологія девіантної поведінки являє собою типовий приклад наукової області, в якій знання, отриманні вченими різних спеціальностей до сьогодні, не призвели до становлення окремої наукової дисципліни. Такі питання, як:

- чи слід відносити девіації поведінки до патології (а саме, до ознак психічних розладів, ознаками яких є симптоми та синдроми); або вони будуть вважатися крайніми варіантами норми;
- чи є девіантна поведінка психопатологічними порушеннями або між ними лежить прірва;
- які причини (психогенез) девіантної поведінки (порушення психічного здоров'я чи соціальних очікувань);
- які міри необхідні для відновлення адекватної поведінки (якщо це можливо загалом);
- чи переходить девіантна поведінка з однієї форми в іншу (посилюючись) чи ці форми є незалежними одна від одної;

вже не є риторичними. Іноді буває досить важко відмежувати проблему здорової і хворої психічної діяльності. Яскравим прикладом є намагання розділити таку проблему девіантної поведінки, як вживання наркотичних речовин на власну психологічну (коли існує лише психологічна залежність від наркотику) і медичну (у випадку “зловживання” наркотиком, формування фізичної залежності і захворювання наркоманія. Що в свою чергу може призвести до порушення закону та конфлікту із законодавчими органами – кримінального аспекту (крадіжка, зайняття проституцією – для отримання грошей для чергової дози).

Діагностика девіантної поведінки часто ускладнюється з суб'єктивних причин. Це пов'язано з тим, що прагнення трактувати певну поведінку як ту, яка відхиляється від норми, однозначно, призводить до ігнорування основоположного принципу діагностики, націленої на врахування реальності та дійсності, яка оточує людину.

Для того, щоб оцінити типи, форми, структуру, новоутворення девіантної поведінки, слід не тільки чітко проаналізувати можливі теорії її виникнення і сформулювати межі норми та порушення в існуючому суспільстві; виявити методи діагностики та засоби корекції для відновлення поведінки. Сьогодні існує багато пояснень, поведінки, яка відхиляється від норми того чи іншого суспільства: біологічне, соціологічне, психологічне.

Адже і в сучасній експериментальній психології зберігаються біологічні підходи до таких явищ, які в ході експерименту можна спостерігати, описувати та вимірювати [11]. У тій мірі, коли мова йде про вимір біологічних проявів, а не систем цінностей і понять, які створює людина, біологічні та психологічні підходи до пояснення поведінки ще досить використовуються багатьма поведінковими науками. Хоча дія біологічних факторів, безпосередня їх роль в розвитку розумових здібностей до тепер залишаються предметом обговорення. А саме:

1. Якщо розвиток в розумових здібностях наслідуються.
2. Якщо успіх залежить від цих здатностей.
3. Якщо заробіток і престиж залежать від цих успіхів, то тоді.
4. Соціальний статус в плані престижу і заробітку в певній мірі визначається диференціацією людей за здібностями, які передаються у спадок [16, с. 19-35].

Отже, мета статті – проаналізувати виникнення і порушення цього виду поведінки в світлі біологічних теорій та визначити всі можливі фактори запобігання в аспекті сьогодення.

Теорії біологічного пояснення та їх зв'язок представлені на рисунку 1.

Рис. 1

Найперші теорії мали біологічний характер: деякі люди є поганими від народження, мають вроджені особистісні вади, які стимулюють їх антисуспільну поведінку, не даючи стримувати ниці потреби. В кінці XIX ст. італійський психолог Чезаре Ломброзо запропонував теорію вродженого злочинця. Згідно з цією теорією злочинець – це особливий природний тип, чи людина стане останнім, залежить лише від вродженої схильності, причому для злочинця, характерні аномалії фізіології, психології та анатомічної будови. Він виділив основні ознаки, які наявні вродженим злочинцям, які у його розумінні, є атавістичними істамими, які репродукують в своїй особистості суворі інстинкти примітивної людини, наприклад: вбивство собі подібних, канібалізм. І виправити цих людей практично не можливо. Окрім того Ч. Ломброзо та його учні виділяли окрім злочинців і тих, хто може піти на порушення закону під дією важких життєвих обставин (“випадкових злочинців”) [5].

Але учні Ч. Ломброзо Рафаель Горопало та Енріке Феррі, не відмовляючись від основоположень вчителя, надавали великого значення і соціальним факторам. Сутністю і специфічною рисою антропологічної школи Феррі вважав положення про те, що “злочинець не є нормальною людиною, що, навпаки, внаслідок своїх органічних і психологічних ненормальностей, спадкових і набутих, складає ... особливий різновид людського роду” [12, с. 53].

Критиків антропологічної теорії (яких було не мало) Феррі звинувачує в невмінні досліджувати специфічні риси злочинців: оскільки вони не були антропологами, а юристами, і не мали потрібного дослідницького досвіду [10, с. 13].

Як стверджував Феррі та його послідовники, карна відповідальність повинна базуватися не на принципі вільності, а на потребах суспільства. Увагу слід звертати не на провину людини, а на її потенційну загрозу суспільству. Кара повинна виконувати охоронну, попереджувальну функцію. Він виділяв декілька видів причин злочинів: антропологічні (органічна будова, психіка людини, особистісні властивості злочинця), фізичні (причини середовища – клімат, пора року тощо) і соціальні (густина населення, релігійні погляди, алкоголізм, політична і економічна система, система громадянського і карного законодавства).

Варто також зазначити, що Феррі надавав великого значення превентивним мірам (покращення умов праці, побуту

та дозвілля, освітленню вулиць та під'їздів, умовам виховання тощо), вважав, що держава повинна стати інструментом покращення соціально-економічних умов. Він розрізняв п'ять типів злочинців:

- вроджених;
- “злочинців внаслідок безумств”, психопатів та інші категорії, які страждали психічними аномаліями (цікавився також морально помішаними злочинцями, в яких відсутнє або атрофоване відчуття моралі)[12, с. 152];
- злочинців за пристрастю (вважав, що до них відносяться люди сангвіністичного або нервового темпераменту з підвищеною чутливістю. Злочини здійснюють в ранній молодості під впливом раптового вибуху пристрасті, гніву та інших сильних почуттів);
- випадкових (здійснюють злочин під впливом різноманітних подій);
- звичних.

Останні два типи складали від 40 до 50 відсотків всієї маси злочинності.

Ч. Ломброзо, вважав, що “кримінальний тип” є результатом деградації до більш ранніх стадій людської еволюції (зв'язок девіантної поведінки з певними фізичними рисами людей), крім того, він виділяв божевільних злочинців, злочинців за пристрастю. Ломброзо також займався вивченням впливу статі на злочинність. У своїй роботі “Жінка, злочинниця і проститутка”, він висловив думку, що жінки-злочинниці перевершують в жорстокості чоловіків-злочинців.

Погляди італійських дослідників у Росії поділяв професор Імператорської військово-медичної академії В.М. Тарновський. Він стверджував, що схильність до пороку є генетичною.

Багато в чому на погляди Тарновського вплинуло антропометричне дослідження повій, проведене його дружиною, лікарем-психіатром П.Н. Тарновською. У вибірку її дослідження увійшло 150 повій, найнижчого розряду, з одного боку, 100 сільських робітниць і 50 міських інтелігентних жінок, з іншого. Тарновська виявила ознаки виродження у 14% селянок, у 2% громадян, а у повій – 82,64% [10].

Але запропоновані Ломброзо ознаки не витримали перевірки практикою. Він не провів обміри звичайних людей. Це зробив британський лікар Чарльз Горінг і знайшов такі ж

відхилення у людей, які ніколи не були злочинцями. Крім того, були проведені порівняльні дослідження, об'єктами яких були ув'язненні, студенти, військовослужбовці, вчителі коледжів. Ніякої статистично значимої різниці між ними виявити не вдалось [4].

Біологічний, або антропологічний, напрям не вичерпується лише ломброзіанством. Велике розповсюдження отримали теорії, які пояснювали виникнення девіації особливостями тілобудови. Більш детально розглянемо ідеї, запропоновані Уільямом Х. Шелдоном, відомим американським психологом і лікарем. Він підкреслював важливість будови тіла. Він вважав, що в собак деяких порід є схильність наслідувати зразки поведінки, також і в людини, певна будова тіла означає присутність певних характерологічних рис; вважав, що існує зв'язок між особливостями конституції та проявами делікventності, використовуючи типологію Е. Кречмера, виділив три основні типи людей.

1. Ендоморфний. Тих, хто належать до цього типу, він назвав “вісцеротоніками”¹. Це невисокі, повні люди, психіка яких є екстрвертна [11].
2. Мезоморфний, або атлетичний – будова тіла є атлетична або нормального складу; їх він назвав “соматотоніками”², і вважав, що для них характерна активність, рухливість та агресивність.
3. Ектоморфний. До цього типу належать високі і худі люди, яких Шелдон називав “церебротоніками”, для них, за його думкою, характерні стриманість, тривожність та скритність, їх психіка екстрвертна.

У своїй роботі “Різновиди злочинної поведінки” Шелдон описав життя і вчинки 200 юнаків, які жили в Південному Бостоні, та дійшов висновку, що поведінка зумовлена фізичною конституцією і залежить від її типу. Зробив висновок про те, що до девіації схильні мезоморфи, хоча вони не завжди стають злочинцями. Але практика довела невідповідність теорії фізичних типів. Відомі численні випадки, коли індивіди з обличчям херувимів здійснювали найтяжчі злочини, а особи з “грубими, злочинними” рисами обличчя не могли образити навіть муху.

¹ Від латинського слова *viscera* – внутроці; іноді цей тип називають “шлунковий”.

² Від латинського слова *soma* – тіло; “Мускулистий тип”

Шелдон і Елеонора Глюк також вважали, що девіантна поведінка в більшому ступені, аніж визнавалося раніше, визначається фізичною конституцією людини. Вони стверджували, що:

1. Фізичні відмінності супроводжуються наявністю (відсутністю) рис, пов'язаних з делінквентністю;
2. Фізичні відмінності зумовлюють різну відповідну реакцію на дію оточення;
3. Різниця в етіології делінквентної поведінки в людей, які належать до різних фізичних типів, пов'язано з різницею фізичних рис і реакцій на дію оточення [11].

Але ідеї пов'язати потенційну злочинність та тілобудову також викликали різку критику з боку вчених.

1. Можна припустити, що люди, які відрізняються розвиненою системою мускулів, нададуть перевагу злочинному виду діяльності, тому що вони зможуть продемонструвати свою силу. Але автори теорії так і не знайшли доказів, що схильність до девіацій є спадковою.
2. Дослідження в цій галузі були обмежені лише правопорушниками виправних колоній.
3. Дослідження Шелдона і Глюк лише підтвердили висновок Шелдона про домінування серед злочинців молодих мускулястих людей, але попередили, що фізичний розвиток – це не досить суттєвий факт, який призводить до злочинності. Вони вважали, що батьки цих молодих людей тримаються осторонь від фізично розвинених нащадків. Що в майбутньому може призвести до байдужого та прохолодного ставлення до оточуючих з боку останніх.

Фізичний тип – важливий фактор міжособистісних відношень, чи то відношення в сфері політики, в повсякденному житті, в процесі здійснення соціальних функцій, чи інших типів взаємодії між людьми. Реакція оточуючих і ставлення до незвичайної зовнішності впливають на соціальну взаємодію. Наприклад, дефекти шкіри можуть стати, особливо в юнацькому віці, джерелом самих різноманітних неприємностей. Великі вуха, короткозорість, маленький зріст, знівечені кінцівки, ожиріння, паралічі та інші дефекти впливають на характер та об'єм соціальної взаємодії. Поведінка, направлена на те, щоб якось “компенсувати” ці дефекти, часто приймає форму девіантної.

Фізичні недоліки багатьма психіатрами розцінюються як важливий елемент поведінки, що відхиляється, включаючи деліквентну і кримінальну. Не викликає сумнівів і те, що такі недоліки значно ускладнюють соціальне пристосування.

Особливе місце серед біологічних теорій займає еволюційний підхід, який базується на запропонованих Чарльзом Дарвіном законах природного відбору і спадковості. Прихильники еволюційного підходу розглядають різні аспекти людської поведінки як прояв видових спадкових програм, в той час як критики вважають безпідставний перенос законів поведінки тварин на психологію людини.

Етологічний підхід Конрада Лоренцо, який розвивав ідеї Дарвіна, пояснює різноманітні феномени людської поведінки, наприклад, агресію, вродженим інстинктом виживання. Цей інстинкт розвився в процес еволюції як біологічно потрібний. Сила агресії, за думкою автора, залежить від кількості накопиченої агресивної енергії та сили специфічних стимулів, які запускають агресивну поведінку. На відміну від тварин у людей широко розповсюджена агресія щодо представників власного виду [6, с. 6].

Розвиток суспільних наук про природу в ХХ сторіччі не міг не вплинути на розвиток вчення про особистість злочинця. Безпосередній розвиток генетики викликав до життя велику кількість досліджень, автори яких знову намагались обґрунтувати біологічну теорію особистості злочинця на основі найновіших методів.

На основі досліджень, які провів генетик В.П. Єфроїмсон, було відібрано декілька сотень пар близнюків та виявлено, що в 63% – обоє з однойцевих близнюків були злочинцями і лише в 25% – різнояцеві. Незважаючи на це опоненти цієї теорії стверджували, що генетично задається не схильність до здійснення протиправних вчинків, а певний тип реакції на соціальні фактори, які формують особистість. Що підтвердилося результатами досліджень німецького психолога та соціолога Вальтера Фрідріха, який і зробив висновок про те, що “інтереси та установки визначаються суспільним середовищем і розвиваються в соціальній діяльності людини” [9].

Інші дослідження, які стали відомими, пов’язані з вивченням хромосомних аномалій та їх зв’язків із злочинністю проводились в 60-х рр. ХХ ст. У. Пірсом [1, с. 231]. Стаття

людини і пов'язані із нею ознаки визначаються набором статевих хромосом. Нормальним співвідношенням хромосом для чоловіків є наявність в одній з них X та однієї Y – хромосоми; для жінки – наявність двох хромосом XX, що визначається при заплідненні. Зустрічаються різного виду аномалії співвідношення хромосом. Наприклад, індивід, у якого присутня комбінація XXY, може вважати себе жінкою та бути вихованою відповідно, але при виконанні останньої ролі відчувати певні труднощі. Та навпаки, індивід з подібним набором хромосом, але вихований, як чоловік, може зберегти певну стриманість при виконанні цієї ролі. Саме тому частішають випадки із зміни статевої належності. Нова теорія проголошує, що наявність в чоловіка комбінації хромосом XYY робить чоловіка “зверх агресором”, який досить вступає в конфлікт, частіше, аніж чоловік у якого наявна комбінація хромосом XY. Серед кримінологів зберігаються досить серйозні сумніви щодо того, що хромосомний набір XYY – суттєвий фактор у формуванні девіантності. Крім того ця хромосомна аномалія не може пояснити походження не тільки злочинності загалом. Але і навіть малої її частини: в нормі вона зустрічається приблизно в 0,1-0,2% населення [3, с. 328]. Відмічається, що причиною виникнення хромосомних аномалій можуть служити такі обставини, як зловживання наркотиків та алкоголю, одночасно які є сильними соціальними факторами формування злочинної особистості. Проведений у 1969 році Національним інститутом психічного здоров'я симпозіум також прийшов до висновку, що зв'язок між наявністю X – хромосом і злочинністю практично не підтверджений [14, с. 914].

З іменами видатних учених XIX ст. Френсіса Гальтона і Грегора Менделя пов'язано початок розвитку психогенетики (евгеніки). Упродовж наступних років Ф. Гальтон провів систематичні вивчення індивідуальних відмінностей, вперше використовуючи близнюків та статистичний метод. Його роботи поклали початок численним дослідженням спадкових детермінант інтелекту. Особистісні характеристики і поведінка вивчались менше.

Одним із небагатьох виключень є дослідження екстраверсії та нейротизму, які були проведені в багатьох країнах світу. Наприклад, вивчення 15 тис. пар родичів в Америці, Австралії, Європі (1992) методом поперечних зрізів, які здійснив

шведський вчений Ненсі Петерсон, дозволило сформулювати два основних висновки.

1. Властивості нейротизму та екстраверсії характеризуються генетичною зумовленістю упродовж усього онтогенезу [9, с. 406].
2. Із збільшенням віку показники спадковості знижуються (особливо у випадку нейротизму).

Наскільки нейротизм та екстраверсія впливає на різні види поведінки людини, настільки можна вважати девіантну поведінку генетично зумовленою (хоча і опосередковано). Наприклад, Г. Айзенк, вивчаючи зв'язок між поведінкою та індивідуально-типологічними особливостями засуджених, зробив висновок, що екстраверти більше за інтровертів мають нахили до здійснення злочинів, що за його думкою детерміновано біологічно. Інші дослідники зазначають про стійкий зв'язок між хімічною залежністю і такими характеристиками як підвищена чутливість і понижена здатність переносити стрес [5].

В рамках біокримінології були зроблені цілеспрямовані спроби встановити зв'язок між девіантною (злочинною) поведінкою і спадковістю людини. Незважаючи на те, що ген, який відповідає за конкретний вид поведінки ще не виявлений, кореляція між спадковістю і поведінкою визнається багатьма спеціалістами. Серед інших біологічних детермінант девіантної поведінки називають вплив гормонів (безпосередньо, тестостерону). Даббс і Морріс (1990) на прикладі 4 тис. ветеранів війни прийшли до висновку про наявність зв'язку між рівнем тестостерону і нахилами до антисуспільної поведінки [1, с. 235].

Іншим біологічними факторами девіантної поведінки можуть бути: пошкодження головного мозку (особливо лобних ділянок), органічні захворювання мозку, певні властивості нервової системи. Наприклад, у 1877 році Річард Дагдейл опублікував відоме дослідження сім'ї, яка, за твердженнями автора, відрізнялась розумовою відсталістю. Ця робота привернула увагу до питань важкої спадковості як основного фактора розумової неповноцінності та злочинності. Дегенеративна і вроджена неповноцінність стали вважатися основною причиною девіантності. В 1912 році Генрі Х. Годдард опублікував аналогічне дослідження – “Родини Каллікасів”. Історія цієї родини почалася в часи Громадянської війни в Америці, коли Мартін Каллікас одружився із слабоумною

дівчиною і став батьком слабоумного сина. До 1912 року було відомо 480 прямих нащадків цього недовготривалого союзу. Із них – 143 чоловіки були також слабоумні, багато з них були незаконнонародженими, пияками та повіями. Після війни “засновник” династії одружився із дівчиною з “гарної” родини. По цій лінії нараховується 496 прямих нащадків, і серед них не було розумово неповноцінних, незаконнонароджених, повій та злочинців. Багато хто з них стали юристами, лікарями, суддями і були поважними людьми. Обстеження Дейвенпортом родин Нем дало аналогічні результати.

Як відомо, властивості нервової системи визначають темперамент людини – динамічну складову її життя. Нью-Йоркське люнгетюдне дослідження дітей дозволило зробити висновок, що в перші місяці життя провідну роль відіграють такі фактори як пренатальні умови і особливості пологів. Генетично задана індивідуальність у сфері динамічних характеристик (а саме темперамент) проявляється приблизно з 9-місячного віку. Були виділені 9 компонентів, які описували динаміку поведінки дитини: активність; ритмічність фізіологічних реакцій; реакція наближення та віддалення у відповідь на стимули, які з’являються; адаптивність до нової ситуації; інтенсивність емоційних реакцій будь-якого знаку; поріг реактивності; домінуючий настрій; здатність до відволікання, наполегливість і тривалість збереження уваги. Був виділений “синдром важкого темпераменту. Його ознаками є: низька ритмічність, переважання негативного настрою, слабка реакція, погана адаптивність і висока інтенсивність реакцій. Виявилось, що цей синдром стійкий в перші роки життя” [9, с. 241].

За даними близнюкового дослідження А. Торгерсона, з п’яти компонентів синдрому важкого темпераменту в 6 років три мають високу генетичну складову: слабка реакція, висока інтенсивність реакцій, низька ритмічність. У той час погана адаптивність визначається переважно загальносімейним середовищем, а негативний настрій – індивідуальним середовищем (хоча вплив спадковості теж констатується) [1, с. 243].

Загалом сучасні знання дозволяють говорити про те, що спадкується не якась конкретна форма девіантної поведінки (наприклад, злочинність), а певні індивідуально-типологічні властивості, які збільшують вірогідність формування девіантності, наприклад, імпульсивність, прагнення до лідерства.

Отже, антропологічний напрямок не уникнув критичної оцінки через протиріччя результатів різноманітних досліджень. К. Люїс та його колеги, вивчаючи фактори небезпечної поведінки, дійшли висновку, що, хоча порушення нервової системи зустрічаються досить часто, насильницька поведінка дитини більш тісно пов'язана з такими мікросоціальними умовами як насилля з боку батька або психічні захворювання матері [1, с. 248]. Не виключено, що існують певні біологічні особистісні характеристики, наприклад, потреба в підвищеній емоційній стимуляції або прагнення до домінування, які і створюють видимість тісного зв'язку між біологією та нахилами до девіантності.

Ми приходимо до таких висновків. Внутрішні біологічні процеси відіграють певну роль в поведінці, яка відхиляється від норми. Вони визначають силу і характер наших реакцій на будь-які впливи. Незважаючи на наявність факторів, які підтверджують існування біологічних основ девіантності, вони діють тільки в контексті певного соціального оточення. Більше того, соціальні умови можуть викликати біологічні зміни в організмі, визначаючи, наприклад, реактивність нервової системи або гормональний фон.

Загалом девіантність особистості є результатом складної взаємодії соціальних та біологічних факторів, дія яких, у свою чергу, переломлюється через систему відношень особистості.

Список використаних джерел

1. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб., 1997.
2. Змановская Е.В. Девиантология: Учебное пособие для студентов высш. уч. заведений. – 2-е изд., испр. – М.: Издательский центр “Академия”, 2004.
3. Криминология: Учебник / Под ред. А.И. Долговой. – М.: НОРМА, 2005.
4. Криминология: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Э. Эминова. – М., 2005.
5. Криминология: Учебник / Под ред. В.Д. Малкова. – М.: НОРМА, 2005.
6. Лоренц К. Агрессия. – К., 1994.
7. Нельсон Джоунс Р. Теория и практика консультирования. – СПб., 2000.
8. Современная психология: Сб. статей. – М., 1996.
9. Равич-Щербо И.В. и др. Психогенетика. – М., 2002.

10. Руденко Л.Д. Девиантология: Учебное пособие. – Ярославль, 2007.
11. Фокс В. Введение в криминологию. – М., 1985.
12. Ферри Э. Социальная криминология. – М., 2005.
13. Фрідріх В. Близнецы. – М., 1985.
14. Herrstein R.J. I.Q.: Measurement of Rase & Class? – Society 10, May/June 1973. – № 73.
15. “Link between XYY Syndrome and Criminality Not Clear”. – Public Health Reporter, 89, October, 1969. – № 10.

The article exposes the value of biological theories in forming of disease.

Key word: aggression, Anthropology theories, insomnia, deviation, disease, social desadaptation, character, heredirty.

Отримано: 23.02.2009

УДК 159.9:316.485.6

І.Л. Рудзевич

Психологічні умови виникнення конфліктів між педагогами і дітьми

У статті розглядаються психологічні особливості педагогічних конфліктів. Визначені суть і значення педагогічних конфліктів у навчально-виховному процесі, їх вплив на розвиток особистості, а саме – в ранньому юнацькому віці.

Ключові слова: педагогічний конфлікт, психологічні засоби, деструктивні конфлікти.

В статье рассматриваются психологические особенности педагогических конфликтов. Определены суть и значение педагогических конфликтов в учебно-воспитательном процессе, их влияние на развитие личности, в частности в раннем юношеском возрасте.

Ключевые слова: педагогический конфликт, психологические средства, деструктивные конфликты.